

PRAPOVIJESNA SVETIŠTA KOD MOSTARA I U MILETINI KOD LJUBUŠKOGA

PETAR OREČ

Đure Salaja 21, Sarajevo

Apstrakt. Prapovijesna svetišta o kojima je riječ, sagrađena su od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca i bez žbuke, na istaknutim mjestima. Gomila na Brkanovom brdu kod Mostara najvjerojatnije bila je žrtvenik, a pomišljalo se da je mogla služiti za obranu naselja, odnosno kao stražara. Sridnja gomila na brdu Orlac kod Mostara, možda posvećena kultu Sunca, svakako je specijalno kultno postrojenje. Gomila (trokutna) na Malom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga, služila je, kako se čini, kultu mrtvih. Vinac na Velikom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga bio je posvećen kultu predaka, što se čini najvjerojatnijim. Buduća istraživanja bacit će više svjetla na ove zanimljive spomenike.

O otkriću prapovijesnih svetišta (hramova) u Vrpolju kod Posušja, u Radišićima i u Studencima kod Ljubuškoga obaviještena je kulturna javnost 1987. godine u publikaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XXV, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 23¹. Ovaj prilog je nastavak istraživanja prapovijesnih svetišta, a proizašao je na temelju vlastitoga istraživanja od 1986. do 1988. godine. S obzirom da je prvi dio istraživanja prapovijesnih svetišta podizanih na manjim uzvišenjima uz desnu obalu donje Neretve dao pozitivne rezultate, nastavljeno je obilaženje terena (rekognosciranje) u prostoru donjega toka Neretve, čime se ne isključuje mogućnost da su slična svetišta podizana i na drugim područjima.

Ovim radom obuhvaćena su četiri svetišta prapovijesnoga značaja, a sazidana od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca i bez žbuke, i to: Gomila na Brkanovom brdu kod Mostara; Sridnja gomila na brdu Orlac kod Mostara, gomile na Malom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga i Vinac na Velikom Žuželju kod Ljubuškoga. O nalazu prapovijesnih svetišta na Brkanovom brdu kod Mostara, na Orlacu kod Mostara i na Malom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga obavijestio sam kulturnu

¹ Petar Oreč, *Tri prapovijesna svetišta (hrama), u Posušju i Ljubuškom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XXV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 23, Sarajevo 1987, str. 189—200.

javnost u »Mostu« broj 81—82, Mostar, februar—april 1990. godine², dok su ovo prve vijesti o svetištu na Velikom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga.

U arheološkoj literaturi ne spominju se arheološka nalazišta na Brkanovom brdu kod Mostara, na Orlacu kod Mostara, te na Malom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga. Međutim, u arheološkoj literaturi, odnosno u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine iz 1988. godine spomenuto je jedino gradinsko naselje na Velikom Žuželju³. Naime, bilješku o gradinskom naselju na Velikom Žuželju donio je Đuro Basler, arheolog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, bez navođenja literature, s tim što je naveo da se Veliki Žuželj nalazi u Međugorju kod Čitluka, mada se on danas nalazi u Miletini kod Ljubuškoga. U opisu gradine na Velikom Žuželju, Đ. Basler, nije naveo da su gradinsko naselje štitila dva obrambena zida, te da na gornjem horizontu gradinskog naselja postoji i treći zid, istina simboličnoga značaja, između dvije velike kamene gomile, pa se stiče dojam da se Đuro Basler koristio starom i nepotpunom bilješkom o ovom arheološkom nalazištu, jer da je Đ. Basler dolazio na Veliki Žuželj to ne bi izmaklo njegovom iskusnom oku.

U cilju daljega proučavanja prapovijesnih svetišta, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine organizirao je ekipno obilaženje otkrivenih prapovijesnih svetišta u dva navrata. Prvo obilaženje organizirano je dne 14. 6. 1988. godine, u sastavu: akademik Alojz Benac, akademik Borivoj Čović, dr Blagoje Govedarica, i Petar Oreč, arheolog i pisac ovoga rada. Ovom prilikom obišli smo prapovijesna svetišta na Mrljanovcu u Radišićima kod Ljubuškoga i u Studencima kod Ljubuškoga, a svetište u Vrpolju kod Posušja ostavljeno je za drugu priliku. Nakon obilaska spomenutih svetišta, došlo se do zaključka da je nužno spomenuta svetišta na Mrljanovcu i u Studencima kod Ljubuškoga arheološki istražiti u cilju prikupljanja novih činjenica o ovim svetištima, što bi omogućilo da se svestranije sagleda njihov nastanak i njihova namjena. Drugo ekipno obilaženje prapovijesnih svetišta obavljeno je dne 8. i 9. V 1990. godine, u sastavu: akademik Alojz Benac, Nebojša Ludaić, arheolog iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, i Petar Oreč, pronalazač prapovijesnih svetišta i pisac ovoga rada. Ovom prilikom obišli smo prapovijesna svetišta na Brkanovom brdu kod Mostara, na Orlacu kod Mostara, na Malom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga i na Velikom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga.

Donosimo osnovne podatke o novootkrivenim prapovijesnim svetištima, o nalazima pokretnih arheoloških predmeta na svetištima, te o arheološkim nalazištima koja su u neposrednoj blizini spomenutih svetišta, a koja su iz prapovijesnoga doba.

² Petar Oreč, *Tragovi religioznoga vjerovanja i praznovjerja u imenima zemljišta (toponomastika)*, »Most« — Časopis za kulturu i društvena pitanja, Godina XVII, Mostar, februar—april 1990, broj 81—82, str. 110.

³ Đuro Basler, *Žuželj-gradina, Međugorje, Čitluk*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Sarajevo 1988, str. 309.

1. GOMILA NA BRKANOVOM BRDU KOD MOSTARA

Brkanovo brdo nalazi se na jugozapadnoj strani do grada Mostara, iznad Biskupskih dvora iz 19. stoljeća, u Vukodolu. Prvi zapis i drugi podaci o Gomili na Brkanovom brdu datiraju od 12. studenoga 1987. godine, mada sam za ovaj spomenik znao i ranije, držeći da se radi o grobnoj gomili. Stanovnici iz susjednog Razlomišta ovaj spomenik nazivaju Gomila i Londža, a stanovnici Vukodola, Maslina i Šoinovca: Gomila. Prema B. Klaiću: »londža (tur. iz tal. loggia) 1. trijem, terasa, balkon, sjenica; 2. skupština, vijeće, sjednica; londžati-vijećati«⁴.

Gomila (svetište) podignuta je na tjemenu Brkanovoga brda, koje zaprema oko 470 četvornih metara. Gomila je zauzela oko 420 četvornih metara. Ostatak od oko 50 četvornih metara ostavljen je za pristup na Gomilu (svetište) na sjevernoj strani, odakle je najbliži uspon do Gomile. Gomila je četverokutnoga oblika, dužine 35 m i širine u temeljima oko 12 m, a sadašnje visine su: na jugoistoku 3.5 m, na jugozapadu oko 7 m (na tomu mjestu teren pada), na sjeveru od 0,30 do 0,90 m. Ravna ploha na vrhu spomenika iznosi u dužini oko 15 m i širini oko 6 m. Ravna ploha na Gomili, kako se čini, bila je duža, ali je porušeno kamenje, osobito na sjevernoj strani, odakle je odneseno kamenje i ugrađeno u susjednu cestu. Po svemu sudeći, graditelji su Gomilu postupno sužavali od temelja do vrha ravne plohe, koja je, najvjerojatnije, služila za izvođenje religioznih obreda. Na središtu ravne plohe kasnije je sagrađen oltar katoličke crkve, koji je u ratu (1941—1945) porušen i na njegovom mjestu podignuta je vojna utvrda (2,5 x 2,5 m), koja i sada postoji. Na površini Gomile nalazi se znatan broj ulomaka prapovijesnih zemljanih posuda. Zatim, ostaci jedne amfore-nepoznatoga podrijetla, te tri komada ručnoga mlina (gabro), od čega jedan komad ručnoga mlina ugrađen u temeljni zid Gomile na istočnoj strani, što bi moglo da upućuje na mogućnost da je u blizini Gomile ili na samom Brkanovom brdu, ispod Gomile, bilo napušteno prapovijesno naselje, pa su ostaci toga naselja korišteni kao građevinski materijal, uključujući i ručne žrvnjeve (gabro).

Nakon obilaska Gomile na Brkanovom brdu 8. 5. 1990. god., akademik Alojz Benac izrazio je mišljenje da se radi o uobičajenom tipu gradine, koji je imao relativno mali prostor i dosta snažan nasip. U nasipu se ističe više redova kamenih ploča u raznim položajima i rasporedu. Očito je da se kameni nasip urušio i da je sasvim promijenjen prvobitni izgled. Napominjen da je takav vid kamenih ploča u nasipu bio sasvim vidljiv i na Buhovskoj gradini (Duvanjsko polje) na Begovači (Livanjsko polje) ili na gradini u Hotimovcima (Glamočko polje) koja je imala izuzetno mali plato i sve padine prekrivene kamenom. O spomenutim gradinama pisao je Alojz Benac 1985. godine⁵. Nebojša Ludać o namjeni Gomile ističe: »Istaknuta pozicija ove građevine upućuje, pre svega, na stratešku funkciju ovoga objekta koji je mogao predstavljati

⁴ Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1978, str. 817.

⁵ Alojz Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, I, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1985, str. 47—49 i 50—53, plan 10, 17, 106, 108, 164—166, te sl. 64.

stražaru — osmatračnicu«. Moje je mišljenje da oblik Gomile, njen položaj i brojni ulomci razbijenih prapovijesnih zemljanih posuda na čitavoj površini upućuju da je Gomila sagrađena u posebne, religiozne namjene, da je služila kao prapovijesno svetište — žrtvenik. Buduća istraživanja bacit će više svjetla na ovaj i njemu slične spomenike. Na ovom stupnju arheološke istraženosti ovoga i širega prostora, moglo bi se reći da poznate činjenice ne idu u prilog mišljenju da je Gomila na Brkanovom brdu kod Mostara gradinsko naselje, odnosno stražara — osmatračnica. Prvo, graditelji Gomile na Brkanovom brdu nisu nastojali da zaštite bilo koji prostor za navodno gradinsko naselje, već su gotovo cijeli prostor na Brkanovom brdu podredili Gomili (svetištu). Drugo, dosadašnja istraživanja gradnje prapovijesnih gradinskih obrambenih zidova u zapadnoj Hercegovini pokazuju da su obrambeni zidovi imali iste graditeljske standarde kao i u slučaju gradnje Gomile na Brkanovom brdu kod Mostara gdje su gradinski obrambeni zidovi bili veće širine od tri metra⁶, što je gotovo redovna pojava kod gradinskih zidova polukružnoga, potkovičastoga ili sličnoga oblika⁷. Takva tehnika gradnje primijenjena je i u gradnji prapovijesnih svetišta na Slobodniku u Vrpolju kod Posušja, te djelimično na Zidanoj gomili (svetištu) u Studencima kod Ljubuškoga⁸. Spomenuti način gradnje prapovijesnih gradinskih naselja, odnosno obrambenih zidova u zapadnoj Hercegovini sličan je i gradnji prapovijesnih gradinskih zidova u istočnoj Hercegovini, te u Duvnu, Livnu i Imotskom, koliko mi je poznato iz obilaska gradinskih naselja na spomenutim prostorima. Treće, prapovijesne stražare, mada nisu posebno proučavane, u zapadnoj Hercegovini građene su veoma malih zapremina. Zidovi su skromne jačine i redovno su prstenastoga oblika. Na njima nisu zasvjedočeni ostaci naselja. Stražare su podizane uz tijesne prolaze ili na istaknutim mjestima, kao što je prapovijesna stražara uz zapadnu stranu na Muslića klanu u Vučipolju kod Posušja, Gradini (Lipovice) u Gracu kod Posušja i dr. Gomila na Brkanovom brdu kod Mostara nije sagrađena kod putnoga prolaza, a niti je na dominantnom mjestu. S druge strane, Gomila na Brkanovom brdu kod Mostara je neprikladna za izvidnicu-stražaru, kako u pogledu glomaznosti za tu svrhu tako i u pogledu zaklona stražarima. Tri susjedne i druge prapovijesne gradine nalaze se na takvim položajima da su štatile sve prilaze i imale odličan uvid u svako kretanje u mostarskoj dolini, gdje se sada nalazi grad Mostar. Prva susjedna gradina između Privorca i Mikulića kuća⁹ čuvala je prolaz Bile rivine — Privorac; Gradina na Kobilovači¹⁰ čuvala je prijevoj

⁶ Petar Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, sveska XXXII/1977 — Arheologija, Sarajevo 1978, str. 197—238. i 248—251.

⁷ Petar Oreč, *Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini*, Tuzla 1986 (tekst kod izdavača).

⁸ Petar Oreč, v. bilješku br. 7, str. 191. i 196.

⁹ Petar Oreč, v. bilješku br. 7.

¹⁰ Tomo Anđelić, *Novi, Miljkovići, Mostar*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Sarajevo 1988, str. 303; Petar Oreč, *Terenske bilješke (Novi u Miljkovićima) kod Mostara*.

kod Kobilovače u Miljkovićima, koju Tomislav Anđelić naziva Novi. (Ime Novi kod naroda i u topografskim kartama nije poznato, već je ime brdu Kobilovača, gdje se nalaze ostaci prapovijesnoga gradinskoga naselja i rimska(?) utvrda.) Zatim Gradina na Orlovači¹¹ čuvala je prolaz u Kozicu i Blato, ali je imala i dobar pregled cijeloga terena u dolini Mostara. Gradina na Mikuljači¹² štitila je prolaz na Žovnici i prolaz u Gornji Polog iz Mostara. Cimljanska gomila (gradina)¹³ štitila je put u pravcu Goranaca. Gornja gomila (gradina) i Gradina na Orlacu¹⁴ štitile su put Planinica—Čabulja—Mostar, te Gradina na Pometeniku u Raštanimima kod Mostara štitila je put Raška gora — Drežnica i Skakala na Neretvi. Gradina na Pometeniku u Raštanimima ne nalazi se u arheološkoj literaturi obuhvaćena, pa ni u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine iz 1988. godine.

2. SRIDNJA GOMILA NA ORLACU KOD MOSTARA

Prvi put obišao sam ovaj spomenik dne 29. 1. 1988. godine, kada sam obišao i dvije susjedne gradine na Orlacu. Prvo susjedno gradinsko naselje do Sridnje gomile zove se Gornja gomila i udaljena je od Sridnje gomile oko 50 m. Drugo gradinsko naselje nalazi se udaljeno od Sridnje gomile (svetišta) oko 500 m i naziva se Gradina.

Sridnja gomila (svetište) sazidana je na maloj zaravni, na strmenitom brdu Orlacu, tako da se sjeverni dio postrojenja naslanja na brdo. Spomenik u bazi zaprema površinu od 17 x 22 m, a prema vrhu spomenik se sužava stepenasto i doseže visinu, mjereno od podnožja spomenika na južnoj strani, do 5,15 m, gdje je i površina ravne plohe, koja je veličine 9,30 x 10,50 m. Sridnja gomila (svetište) ozidana je od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca u suhozidu. Pet stepenica opasuje spomenik, dopirući do kosine brda Orlac na koje se spomenik naslanja. Najniža stepenica na spomeniku opasuje spomenik samo oko jedne četvrtine najnižega dijela postrojenja. Stepenice su građene posebnom tehnikom gradnje, koja je poznata i kod gradnje gradinskih obrambenih zidova, tako da su čeonii dijelovi stepenica ozidani od krupnijih komada kamenja, a ostali dio stepenice ispunjen je sitnijim komadima kamena, gdje se nastojalo da vrh stepenice bude ravan, kakav i danas izgleda. Na sjevernoj strani svetišta, gdje se svetište naslanja na prirodni teren

¹¹ Tomo Anđelić, *Orlac, Razlomište, Mostar (prahistorijska gradina, brončano i željezno doba)*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Sarajevo 1988, str. 304; Zdravko Marić, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1975, Karta 1.; V. Radimsky, 1895a, 225.

¹² Đuro Basler, *Mikuljača, Žovnica, Mostar*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, str. 302.

¹³ Petar Oreč, *Cimljanska gomila (gradina), Mostar*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, str. 296.; Petar Oreč, v. bilješku br. 7.

¹⁴ Petar Oreč, v. bilješku br. 7.

brda, a u produžetku druge stepenice, računajući stepenicu odozdol, odnosno od prve stepenice koja opasuje spomenik, postavljen je okomito jedan red krupnijih komada kamena, uz nastojanje da taj red kamenja jednim dijelom nadvisi razinu ravne plohe na vrhu spomenika za oko 0,50 m. Ovakav red kamenja do danas je sačuvan samo na sjeverozapadnom prostoru do ravne plohe. Da li je on bio sagrađen uz čitavi dio plohe koji se naslanja na brdo, teško je tvrditi, mada bi to bilo u skladu sa simetrijom gradnje, jer bi odgovaralo veličini donjege stepeništa. Stepenastu gradnju prvi put uočio sam 1978. godine na Gradu koji se nalazi na brdu Slobodnik u Vrpolju kod Posušja. Ubrzo sam to vidio i na dijelu gradinskog naselja, odnosno obrambenog zida između Gradnića i Paoče kod Čitluka, mada mi nije bilo jasno zašto je u ovom slučaju graditelj primijenio ovaj način sužavanja gradnje obrambenog zida, jer je u svim drugim slučajevima sužavanje izvršeno postupno kao veća ili manja kosina. Primjena stepenaste gradnje na spomeniku na Orlacu kod Mostara dobro je sačuvana i stepenasto zidanje imalo je za cilj da se naprave klupe za sjedenje ili, možda, za stajanje na svetištu gdje su izvođene obredne igre. Kamene klupe (stepenice) na Sridnjoj gomili (svetištu), počev od baze, na južnoj strani postrojenja, pa do vrha spomenika, veličine su: prva stepenica (klupa) visoka je 1,15 m, široka je 1,20 m; druga stepenica visoka je 0,90 m, a široka 1,40 do 1,70 m; treća stepenica visoka je 1,10 m, široka 0,70 do 1,30 m; četvrta stepenica visoka je 0,70 m, široka 0,60 do 0,70 m; peta stepenica visoka je 0,60 m, široka 0,90 m; šesta klupa, odnosno stepenica visoka je 0,35 do 0,40 m, široka 0,80 m. Vrh šeste stepenice nalazi se u razini ravne plohe (pozornice) na spomeniku i sastavni je dio pozornice. Odnos pozornice i sjedala, odnosno klupa za sjedenje, pa tim i gledalaca na Sridnjoj gomili, razlikuje se od grčko-rimskih kazališta. Grčko-rimska kazališta građena su tako da usmjeravaju gledaoca na pozornicu, gdje se izvode igre, odnosno obredi. Svetište (Sridnja gomila) na Orlacu kod Mostara ozidano je tako da su gledaoci koji sjede ili stoje na stepenicama (klupama) bili okrenuti suprotno ili bočno u odnosu na pozornicu, pa su tako njihovi pogledi bili usmjereni u pravcu juga, gdje Sunce dostiže najveći uspon (zenit) na nebeskom svodu. U ovom slučaju nije bilo primarno posmatranje religioznih obreda i igara na pozornici, već je bilo od bitnoga značaja praćenje učinka tih obreda i igara na prirodnu pojavu. Možda su igrači i gledaoci bili skupa okrenuti prema Suncu, da slave sunčev solsticij (ljetni 21. lipnja, a zimski 21. prosinca), ili su upućivali svoje molbe Suncu da im se ponovo vrati. Mada sve okolnosti oko ovoga svetišta upućuju da se tu radi o svetištu posvećenom suncu, ipak ni druge mogućnosti ne bi trebalo isključivati, tim prije što se tek otvara rasprava oko prapovijesnih svetišta ove vrste.

Na površinskom dijelu Sridnje gomile na Orlacu kod Mostara nađeni su komadići zemljanih posuda crvenkaste i sive boje, grube izvedbe, bez uresa, a u glinu je miješan drobljeni vapnenac. Slične su osobine nađenih zemljanih posuda i na susjednim gradinama na Orlacu kod Mostara. Starost nađenih zemljanih komada na Sridnjoj gomili (svetištu) i na susjednim gradinama može se samo općenito odrediti: spadaju u prapovijesno doba, u koje vrijeme se može datirati i svetište na Orlacu kod Mostara.

Prilikom ekipnog obilaženja Sridnje gomile na Orlacu kod Mostara dne 8. 5. 1989. godine, iznesena su, uz već rečeno mišljenje Petra Oreča, različita gledišta o namjeni ovoga svetišta. Akademik Alojz Benac ostao je na općoj procjeni namjene ovoga objekta, rekavši: »Tu se vide prstenovi, 'sjedišta' i nema sumnje o tome da ovo nije bila uobičajena kulturna gradina, nego specijalno kulturno postrojenje«. Arheolog Nebojša Ludačić došao je do zaključka: »Svakako bi mogla biti kulturna građevina i zbog položaja i zbog konstrukcije. Ostaci grnčarije, u ovom slučaju, mogli bi upućivati na to da je na objektu vršen neki ritual. Sasvim je moguće da su stanovnici utvrđenja na stepenastoj gomili vršili neke obrede. Zbog istaknutog i orijentacije prema jugu, najvjerojatnije, je ovdje reč o solarnom kultu, dok bi prisustvo gomile u podnožju, kao i središnji položaj stepenaste gomile, između utvrđenja i gomile u podnožju, moglo upućivati i na rituale vezane za kult mrtvih«.

3. GOMILE NA MALOM ŽUŽELJU U MILETINI KOD LJUBUŠKOGA

Arheološko nalazište na Malom Žuželju sačinjavaju dvije kamene gomile (Trokutna gomila i Okrugla gomila, veličine 13 x 13 x 2,5 m) prapovijesnog vangradinskog naselja, uz spomenute gomile, veličine 35 x 20 m i drugog prapovijesnog naselja na sjevernom podnožju Malog Žuželja. Ovo su prve vijesti koje se objavljuju u ovim nalazištima (naseljima). Prvi put obišao sam arheološko nalazište na Malom Žuželju dne 26. ožujka 1988. godine, u društvu sa svojim bratom Matom.

Na vrhu Maloga Žuželja podignuta je, kako je već rečeno, Trokutna gomila, na malo nagemom terenu u pravcu zapada. Temelji Trokutne gomile položeni su na prirodno kameno tlo. Temeljno kamenje sastoji se od krupnijih i neobrađenih komada vapnenca i suhozidu. Kraci Trokutne gomile okrenuti su u pravcu sjever—jug i na istok, a njihova dužina iznosi: 19,80 m, 19 m, 16 m. (Najvjerojatnije je da su dva kraka od po 19 m, a na jednom mjestu, kako se čini, kamenje je skliznulo za 0,80 m.) Ostali dio Trokutne gomile složen je od lomljenoga i neobrađenoga vapnenca, različitih veličina, sužavajući postupno gomilu do vrha. Kraci Trokutne gomile na vrhu zaobljeni su do približne sredine, gdje je ostavljen ravan prostor veličine (4,80 x 4,80 m). Sadašnja visina Trokutne gomile iznosi na zapadnoj strani oko 4 m, a na istočnoj strani oko 2,5 m. Pronalazak Trokutne gomile predstavlja novost u našoj arheologiji, koliko mi je poznato iz arheološke literature, pa i razgovora koje sam obavio s pojedinim arheolozima koji istražuju u područjima gdje postoje kamene gomile. S druge strane, zanimljivo je da je na Trokutnoj gomili ostavljena ravna površina, kakvih slučajeva nisam našao u ovom kraju, obilazeći okrugle kamene grobne gomile. Na površini Trokutne gomile nisu uočeni ostaci zemljanih posuda, a niti ostaci drugog arheološkog materijala. Kakvi su bili razlozi gradnje ovoga objekta trokutnoga oblika i čemu je služila ravna ploha na Trokutnoj gomili, teško je sa sigurnošću odgonetnuti. Uputno je pretpostaviti da je Trokutna gomila imala posebno značenje za graditelj, a ravna ploha na vrhu Trokutne gomile je mogla da služi za obavljanje religioznih obre-

da, možda posvećenih mrtvima, mjesto za kakav kip (pretka ili sveca), ili je tu, možda, vršeno posmatranje nebeskih tijela, razna proricanja i slično. Skreće pažnju kako oblik gomile tako i položaj njenih krakova, te pomisao da bi sve to moglo da ima simbolično značenje, pa, tako, i cijela njena uloga da ulazi u sferu religije.

4. VINAC NA VELIKOM ŽUŽELJU U MILETINI KOD LJUBUŠKOGA

Prvi put obišao sam Vinac na Miletini kod Ljubuškoga dne 26. ožujka 1988. godine, u društvu sa svojim bratom Matom. Tom prilikom sam saznao i za postojanje prapovijesnog vangradinskog naselja ispod Velikog Žuželja od Ante Dragičevića, prodavača mješovite robe u Miletini, na čemu mu se srdačno zahvaljujem. Na vrhu Velikog Žuželja nalazi se prapovijesno svetište i prapovijesno gradinsko naselje, a koje okolno stanovništvo iz Miletine i iz Međugorja naziva Vinac. Smatram da je na Velikom Žuželju prvo podignuto svetište, a kasnije je ozidana gradina. Svetište sačinjavaju dvije kamene gomile i prostor između gomila, koji je ograđen kamenim zidom. Sjeverna gomila je manja i njene veličine iznose 22 x 20 x 2 m). Južna gomila je veličine 30 x 26 m, a visina od zapadne strane oko 7,5 m, a od istočne strane oko 5 m. Na južnoj gomili izgrađeno je koritasto udubljenje, nageto koso kako se povija i gomila u dužini od 10 m, širini 5 m i dubini oko 1,00 m. Koritasto udubljenje (galerija) pravljeno je prilikom gradnje gomile, jer kamenje nije nikuda pomicano, koliko se to može danas procijeniti. Od južne do sjeverne kamene gomile nalazi se ravan prostor u dužini od 30 m i širini od 21 m, koji je nakon gradnje gomila obzidan zidom od lomljenog i neobrađenog vapnenca i bez žbuke. Zid oko svetišta je više simboličan u odnosu na gradinske obrambene zidove. Sadašnja visina zida oko svetišta iznosi od 0,30 do 0,40 m, dok su vrata na zidu svetišta na istočnoj strani i široka su 2 m. Širina zida oko svetišta iznosi od 1,80 do 2,00 m. Ako bi se pokupilo sve porušeno kamenje sa ovoga zida i ponovo ugradilo na ovaj zid, visina zida oko svetišta ne bi nadmašila visinu veću od 0,50 m. Najvjerojatnije da je svetište na Velikom Žuželju bilo posvećeno mrtvima, prvenstveno zaslužnim precima, mada ne bi trebalo isključiti ni druge mogućnosti. Koritasto udubljenje (galerija), na južnoj kamenoj gomili, vjerojatno je bilo određeno za odabrani društveni sloj, gdje su oni sjedili i posmatrali izvođenje religioznih obreda, na ravnom i obzidanom prostoru između dvije gomile.

Nalazi zemljanih posuda na gradinskom naselu (Vinac) na Velikom Žuželju i u prapovijesnom vangradinskom naselju ispod Velikog Žuželja, općenito se može datirati u brončano doba, a pojedini komadi u vangradinskom naselju u podnožju Velikog Žuželja, možda, i u srednje brončano doba. Za sada bismo i datiranje svetišta na Velikom Žuželju mogli opredijeliti u brončano doba, dok će buduća istraživanja, nadajmo se, pružiti sigurnije dokaze o starosti svetišta, pa i njegovoj namjeni.

Zaključak

U drugom nastavku terenskog istraživanja prapovijesnih svetišta, odnosno objekata kultnoga značaja, obuhvaćena su četiri lokaliteta, i to: Gomila na Brkanovom brdu kod Mostara, kao žrtvenik; Sridnja gomila na Orlacu kod Mostara, najvjerojatnije kao solarno svetište; Trokutna gomila na Malom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga, najvjerojatnije posvećena precima ili, možda, proročanstvima; Vinac na Velikom Žuželju u Miletini kod Ljubuškoga, posvećen, najvjerojatnije, zaslužnim precima. Tako, sada, nakon prvoga i drugoga dijela istraživanja poznato nam je sedam svetišta uz desnu obalu donjega toka rijeke Neretve. To ne znači da slična svetišta ne postoje i na drugim prostorima gdje ima kamena kao građevinskog materijala. Oblici prapovijesnih svetišta, kao građevina, raznovrsnoga su oblika, pa su s tim u vezi i raznovrsne njihove namjene. Proučavanje terena i arheološke literature koja se odnosi na zapadnu Hercegovinu, pokazuje da ovi kultni objekti (svetišta) koji su prikazani u prvom i u drugom dijelu rada nisu bili obuhvaćeni arheološkim istraživanjem. Međutim, brojnost i raznovrsnost prapovijesnih kultnih objekata koji su do sada poznati, skreću pažnju da se ovaj problem i šire zahvati u znanstvenim istraživanjima.

VORGESCHICHTLICHE HEILIGTÜMER BEI MOSTAR UND IN MILETINA BEI LJUBUŠKI

Zusammenfassung

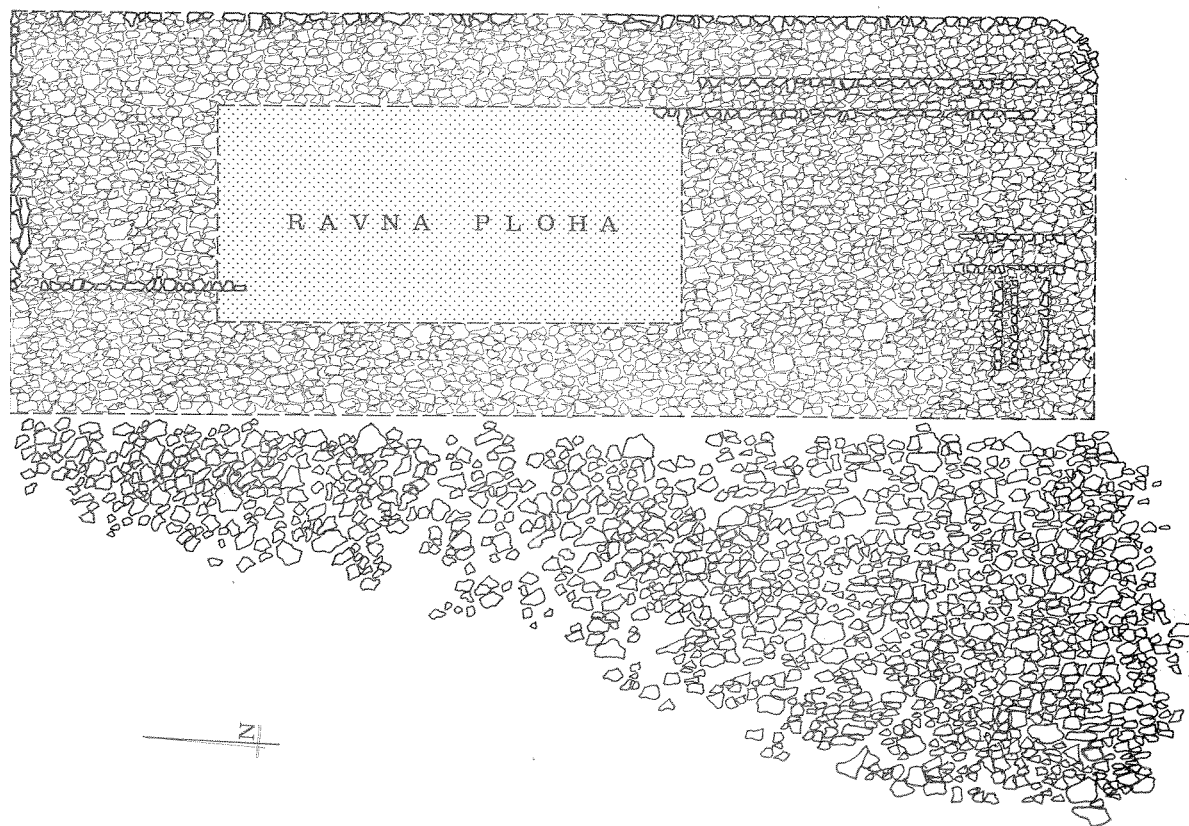
Mit den vorgeschichtlichen Heiligtümern bei Mostar und in Miletina bei Ljubuški setzen wir die Aufzeichnung der Kultdenkmäler fort, die aus unbearbeitetem Bruchkalkstein in Form nicht vermörtelter Steinmauern (suhozid) errichtet wurden und die wir am rechten Ufer des Unterlaufes der Neretva entdeckt haben. Dieses Mal bringen wir Angaben über die Anlagen der Heiligtümer und ihre Bestimmung, soweit man in diesen Teil des Geisteslebens bei dem derzeitigen Stand der Forschung eindringen konnte. Die vorgeschichtlichen Heiligtümer wurden unter den Namen angeführt, die im Volk gebräuchlich sind u. zw: Gomila am Hügel Brkanovo Brdo bei Mostar, sehr wahrscheinlich eine Opferstätte; Sridnja gomila auf der Lokalität Orlac bei Mostar, anscheinend eine Sonnenkultstätte; Gomila (Trokutna gomila = Dreieckshügel) an der Lokalität Mali Žuželj in Miletina bei Ljubuški, welches, anscheinend den Vorfahren oder Prophezeiungen gewidmet war.

Mit diesem Beitrag wird unsere Erkenntnis des geistigen Lebens der vorgeschichtlichen menschlichen Gemeinschaften, die am rechten Ufer der Neretva angesiedelt waren, bereichert. Das heisst nicht, dass solche Kultstätten nicht auch in anderen Gegenden errichtet wurden, wo es Stein im Überfluss gibt. Hiermit beenden wir nicht unsere Aufzeichnungen vorgeschichtlicher Heiligtümer, es wäre viel mehr wünschenswert, dass deren Erforschung sich auf weitere Räume erstreckt, mit Hilfe privaten und gesellschaftlichen Engagements.

GOMILA NA BRKANOVOM BRDU
kod Mostara
prapovijesno svetište

R CCA 0 1 2 3 4 5 m.

T L O C R T

terenska skica:

P. Oreč

N. Ludajić

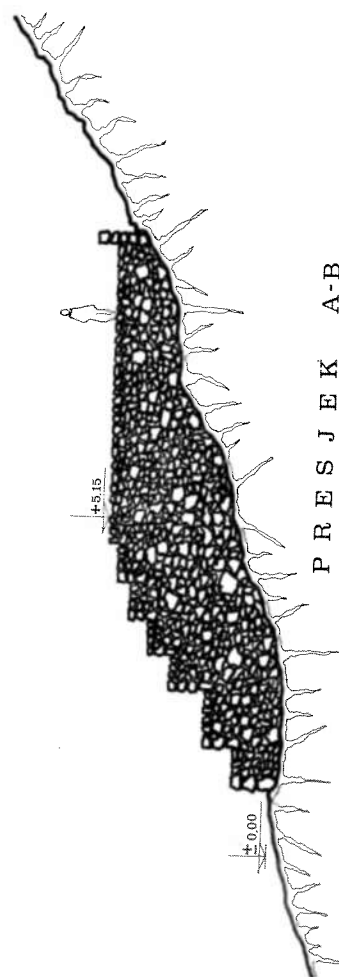
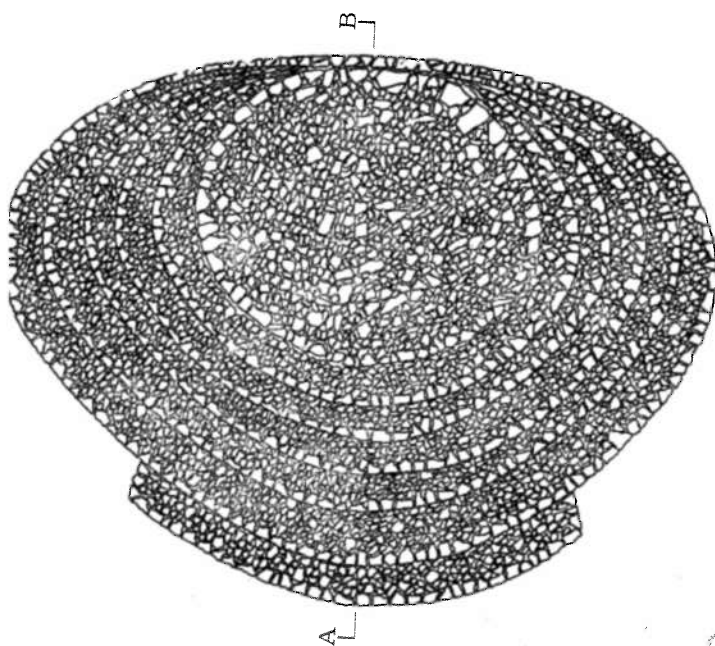
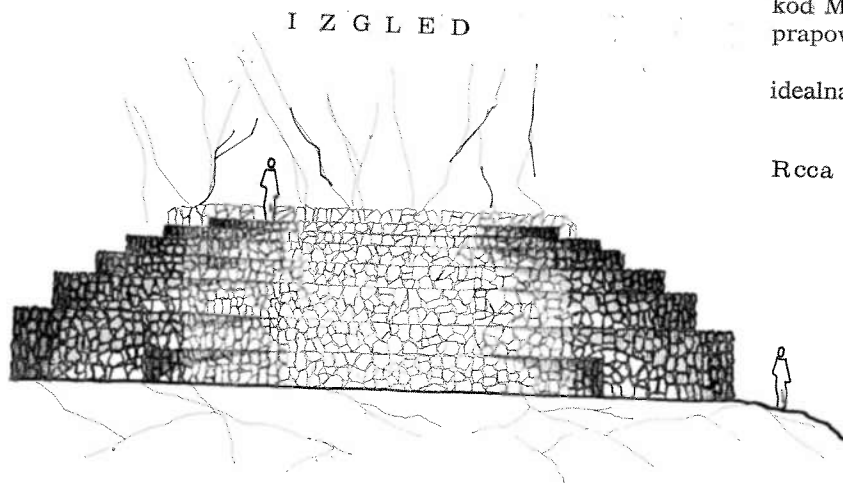
izradio:

Slobodan Kudra

SRIDNJA GOMILA NA ORLACU
kod MOSTARA
prapovijesno svetište

idealna rekonstrukcija

Rcca 0 1 2 3 4 5 m.

terenska skica:

P. Oreč

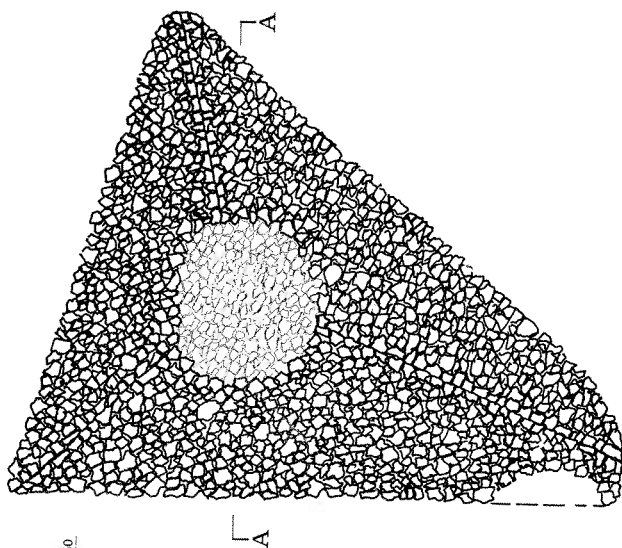
N. Ludajić

izradio:

Slobodan Kudra

T L O C R T

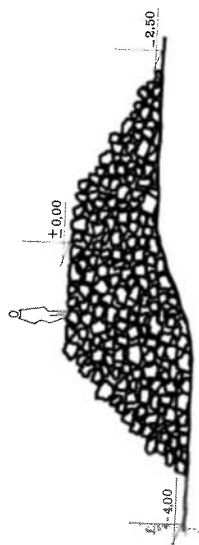
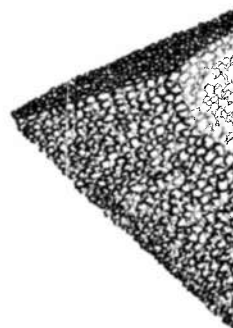

Trokutna gomila na

u MILETINI kod LJ

R_{cca} 0 1 2 3 4 5 m.

perspektiva - skica

Presjek A-A

terenska skica:

P. Oreč

N. Ludajić

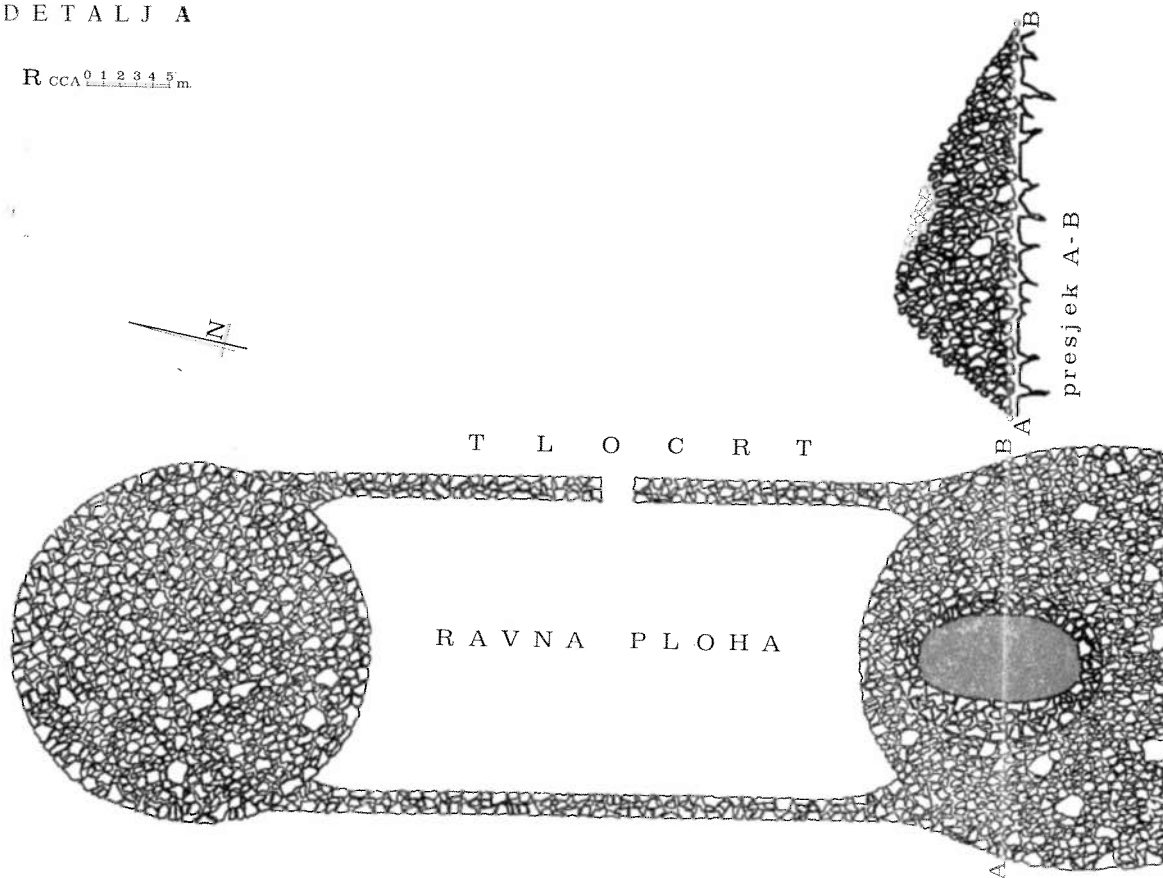
izradio:

Slobodan Kudra

VINAC NA VELIKOM ŽUŽELJU
u MILETINI kod Ljubuškog

D E T A L J A

R_{cca} 0 1 2 3 4 5 m.

terenska skica:

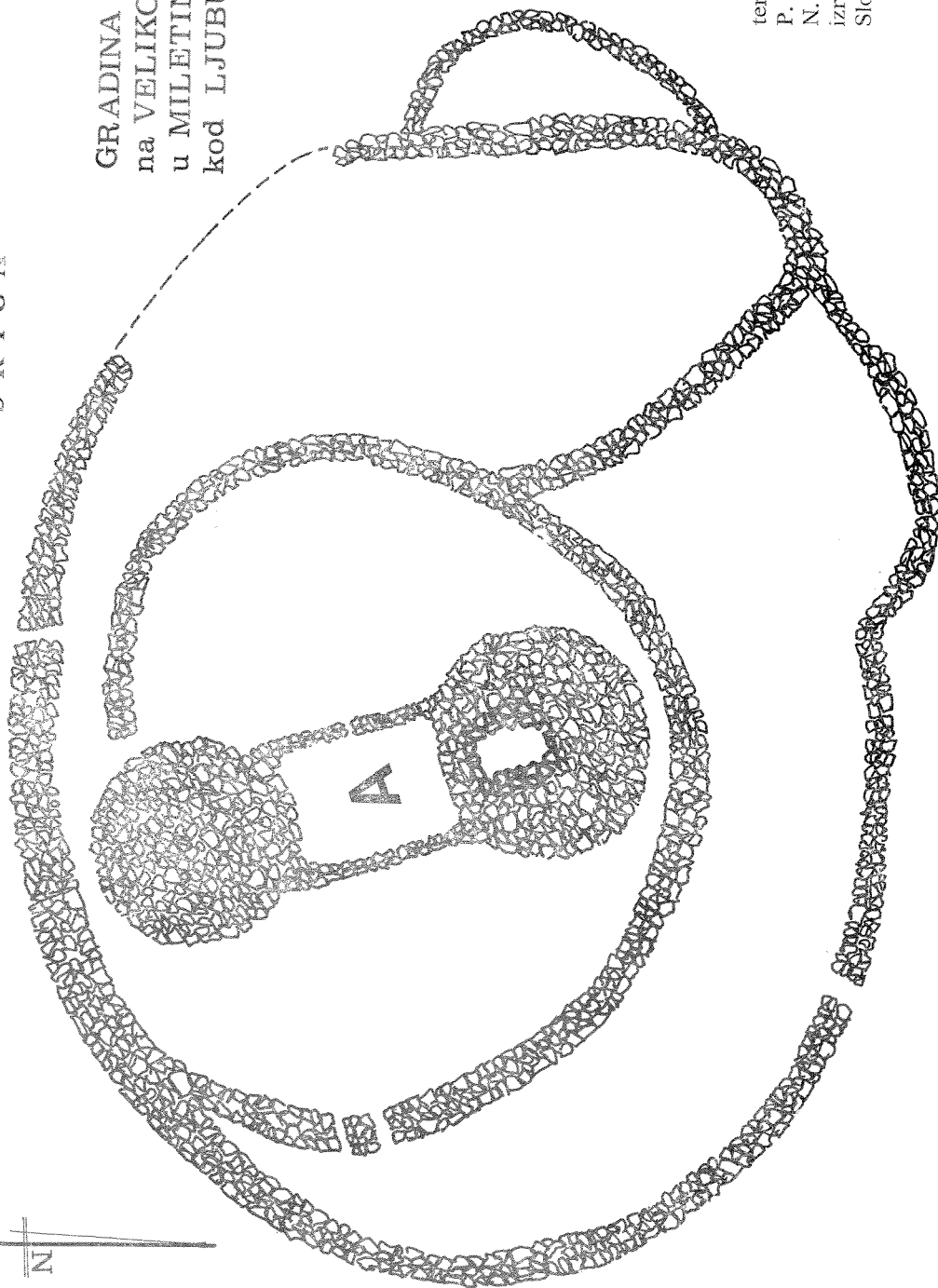
P. Oreč

N. Ludajić

izradio: Slobodan Kudra

SKICA

GRADINA I SVETISTE
na VELIKOM ŽUŽELJU
u MILETINI
kod LJUBUŠKOG

terenska skica:

P. Oreč

N. Ludačić

izradio:

Slobodan Kudra